

I. СВІТ

**СУД НАД УКРАЇНЦЯМИ
В ЧІТІ**

(1923-1924 РОКИ)

ЛОНДОН

1964

ВІДБИТКА ІЗ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні
Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road, London, N.1
Tel.: NORth 6266/7

Взимку 1923-1924 року у місті Чіта, на Забайкаллі, відбувся великий і самотній більшовицький судовий процес над українцями. Більше ніколи не було тут таких публічних судових процесів, щоб українців ставити перед радянським судом, як обвинувачених у спробах розвалу Росії, чи СРСР у її сучасній формі.

В данім разі говоримо про українців Сибіру та Далекого Сходу, бо цей процес у Чіті показав безглуздя радянського «правосуддя», компромітацію і фальш самої московської пролетарської системи.

Український громадсько-політичний рух після революції у 1917 році, яка принесла тимчасове звільнення для поневолених народів кол. російської імперії, розвинувся незвичайно швидко і сильно серед розкинутих українських поселень на азійських землях тої ж кол. імперії. Зокрема набрав він певних політичних оформлень на Далекім Сході. Там знаходилась компактна етнографічна маса українців, біля 750.000, що були домінуючою силою у південній частині Приморщини і в центральній Зейсько-Буреїнській рівнині Манджурії, на Зеленій Україні.

З кінця минулого століття і до початків першої світової війни, туди прибули тисячі українських поселенців, що на нових диких просторах своїм трудом та хистом створили мабуть найліпшу українську колонію поза межами рідних прадідівських земель. Правда, багато плянів революційного періоду залишилося нездійсненими, деякі з них — тільки мрії, проте ж вони створили певну ідеологію та показали, що за певних сприятливих умов українство має досить потенціальних сил, щоб їх здійснити.

Про розвиток того політично-громадського життя нам доводилося вже не раз друкувати статті, цьому є присвячений і другий том нашої «Історії українського життя в Азії», що є в процесі підготовки до друку.

Цей суд над українцями в Азії відбувся взимку 1923-1924 року. Він був московсько-комуністичною розправою над українськими людьми за їх патріотичне та ідейне ставлення до своєї далекої Батьківщини, за їх симпатії до визвольної боротьби України, що хотіла визволитися з московської неволі. Пізніше ніколи вже не повторено тої помилки, що її тоді допустилися більшовики в акції проти українців в Азії, друкуючи у своїй пресі («Дальневосточный путь» у Чіті) повні звідомлення з процесу та допускаючи на процес мешканців Чіти, які бачили все і слухали, що говорено в судових приміщеннях.

Також і підсудних вели з в'язниць до суду відкрито вулицями міста і люди все це бачили та робили свої висновки, про що буде мова далі.

Пізніше, коли в Києві відбувався суд над членами СВУ, коли оголошено переслідування Української Автокефальної Православної Церкви, то також публічно, бо Москва хотіла засудити українську незалежницьку ідею,

вірність Україні, вірність нашим традиціям, але цього їй не довелося досягнути відкритими судовими процесами.

Тому сьогодні, майже через 40 літ, можемо сміло твердити, що цей одиникий судовий процес над українцями у Чіті має велике історично-політичне значення, бо підкреслює існування і дію українського політичного руху в Азії. Говорить про рух, що мав свою ідею: створити в Азії український державний організм у формі чи то самостійної одиниці, чи то колонії Вільної Незалежної України.

Знаний комуністичний діяч О. І. Сомов, у передмові до великої книги про громадянську війну на Далекім Сході, про українців пише так:

«Більшість селянського населення Приморщини, як давні, так і нові поселенці, по-своєму походженні — українці. Така вже була царська переселенська політика: облегшити центри аграрного руху. Не дивлячися на це, на Далекім Сході серед селянства ніколи не спостерігалось українського націоналізму. Місцеві українські Ради, що мріяли про відірвання від РСФСР (і взагалі — від Росії) Далекого Сходу та створення з нього української колонії¹, знаходили своїх членів виключно серед інтелігенції. Навіть заможні селяни вимагали в школах навчання московською мовою, а не українською, бо московська мова більш поширена»².

Автор наведених рядків перебував під час громадянської війни на Приморщині та брав участь у різних большевицьких і партизанських акціях. Отже, це людина, яка наочно бачила українських рух та всю проблему Зеленої України і хоче навмисне зменшити їх значення.

Інший московський автор, Е. Драбкіна, твердить, що українці Далекого Сходу не хотіли навчання українською мовою³, але не пробус пояснювати, чому ж тоді советська влада провела українізацію у чотирнадцяти районах Далекого Сходу та запровадила українське шкільництво.

Таке намагання большевицьких авторів зменшити значення української свідомості і навіть самого питання, показує якраз протилежне, бо як же пояснювати тлумачення іншого видання із тих самих років:

«Українці по своїй кількості займають друге місце серед 350.000 населення народів країни... Переселяючись із південних степових областей, українці переносили сюди свій культурно-звичаєвий уклад, свою мову та культуру, що в головному збереглися, не зважаючи на жорстоку русифікацію, яку проводив царський режим. За советської влади українці одержали, на основі ленінської національної політики, можливість могутнього розростання і розвитку української культури, національної формою, соціалістичної змістом. Цьому останньому допомагає відділення українських національних шкіл»⁴.

1) Підкреслення наше. — І. С.

2) «Октябрьская революция и гражданская война на Дальнем Востоке. Хроника событий 1917-1922 г.г.» С. Цыпкина, А. Шарыгин, С. Вулыгин. Альгиз. Москва-Хабаровск, 1933 г. Исполком отдел Дальневосточного Крайкома ВКП(б), 305 стор.

3) Е. Драбкіна: «Национальный и колониальный вопрос в царской России», Москва, Издание Комкадемии, 1930 г., 189 стор.

нальних районів, сільських рад, зростання шкільної сітки, культурних установ, що користуються національною мовою⁴.

Про стан українізації та спротив їй, маємо цікавий матеріал у статті П. Аніканова: «Національно-культурне будівництво в українських районах Далекého Сходу» («Червоний Шлях», чч. 9-10, 1932 р.). Спротив українізації роблять партійні москвини, а не населення, що хоче повної українізації. Відгуки цього прагнення населення маємо ще і в роках другої світової війни, хоч уже значно придушені.

Під час самого судового процесу в Чіті, червоні також намагалися доказувати, що український політичний рух був відірваний від самого населення. Але доказати їм не повелось, бо в самих матеріалах суду, як і в акті обвинувачення, говоритьсь досить яскраво про соціальне й національне походження окремих підсудних. Майже всі вони селянського походження або робітники, себто, згідно з большевицькою термінологією, пролетарського роду.

Другим доказом, що український рух опирався на широкі селянські маси і був всенародним є факт, що в 1918 році Хабаровський Совдеп надіслав до Українського Далеко-Східного Секретаріату прохання, щоб він звернувся до населення Далекého Сходу з закликом про піддержку червоної акції проти «чужинецьких інтервентів». В цей час держави Антанти почали військову акцію боротьби проти большевизму на Сибірі та на Далекім Сході.

У складі армій Антанти були війська англійські, американські, канадські, французькі колоніальні, італійські, китайські та значна кількість японських. Разом — понад 200 тисяч вояків, у тому більшості японських. Ці війська були розкидані вздовж залізниць та шляхів Далекého Сходу, а на півдні Приморщини були американські війська⁵.

Український Далеко-Східний Секретаріат відмовився від цієї провокації і видав заклик до селянства Зеленої України, щоб українці утрималися від всякої ворожої акції проти чужинецьких військ, що воюють проти Москви, а не проти населення Сибіру та Далекého Сходу. Результат цієї відозви був такий, що українці не брали участі в большевицьких діях, хоч партизанські загони існували на Приморщині, маючи інші завдання⁶.

Акт обвинувачення також говорить про те, що українські військові формації, започатковані українцями Далекého Сходу, мали великий успіх серед селянства. Про потребу українських військ свідчать слова селянина Приморщини Павленка: «... без організації українських військових частин,

4) «Дальневосточный Край», Дальгиз, 1932, стор. 30-31.

5) К. Меннінг: «Сибірське фіяско», Нью-Йорк, 1952 р.; Ген. Гревс: «Сибірська авантюра», Нью-Йорк; Проф. Г. Гинс: «Сибір, Союзники и Колчак», 2 томи, Пекін; І. Світ: «Міжнародня інтервенція на Далекім Сході», Владивосток, 1922 р., рукопис виготовлений на замовлення японського видавництва в Токіо.

6) «Українство на Далекому Сході», «Нова Україна» — календар на 1921 р., Владивосток, стор. 136.

інтереси українського населення Зеленого Клину не будуть належно забезпечені»⁷.

Отже, формування українських військових частин було виявленням волі українського населення Зеленої України й Сибіру. Також легко спростувати і твердження про те, що українські школи з українською мовою навчання були, нібито, небажані. Сотні приговорів з різних сіл були надіслані до Секретаріату і, на їх підставі, Секретаріат дістав згоду від уряду Далеко-Східньої Республіки на відчинення мережі українських шкіл.

Українське міністерство цієї республіки, на чолі з П. В. Марчишиним, виготовило окремий законопроект і почало запроваджувати його в життя, так само, як і почався друк шкільних підручників на засоби цього уряду⁸.

Твердження большевиків, що український рух до незалежності, як і його військові формації, не був піддержаний українським селянством та робітництвом, також неправдиві. Вони були легко спростовані заявами підсудних та численними приговорами окремих сіл Приморщини і Амурщини, так само, як і обранням 41 делегата на Установчі Збори Далеко-Східньої Республіки⁹. У дійсності українських делегатів було значно більше, але вони, через військові події та кордони, не могли прибути, зокрема з Приморщини.

Після окупації всього Далекого Сходу червоною армією під командуванням тов. Уборевича, советська влада почала поволі запроваджувати свою адміністрацію. Вона скасувала всі установи місцевих урядів та кол. Далеко-Східньої Республіки. Сама республіка була ліквідована 10 листопада 1922 року, коли під військовим тисненням парламент ДСРеспубліки у Чіті схвалив резолюцію, внесену большевицькою малою групою, про ліквідацію республіки та «приєднання» її до «родини-России»¹⁰.

Дуже важливо зазначити тут, що окупація Далекого Сходу червоними відбулася не в результаті якоїсь війни та переможних дій, як вони, большевики, твердять, а тому, що Японія оголосила декларацію про евакуацію японських військ ступнево, певними зонами, яка мала закінчитися опівдні 26-го жовтня 1922 року, бо японський парламент відмовив військовому міністерству дальших кредитів на сибірську експедицію, що офіційно називалася участю у міжнародній інтервенції.

Автор цих рядків був добре ознайомлений із справою переговорів між японським командуванням та передовим штабом т. Уборевича, аж до 20-го жовтня 1922 року, коли йому довелося залишити Владивосток, шість днів перед вступом червоних до міста. Біла армія тоді вже відступала до китайських кордонів і вже не була жодною військовою силою.

7) «Матеріали про І. Український Далеко-Східний З'їзд у Микольську-Усурійському», червень, 1917 р.

8) Див.: Інтерв'ю з П. Марчишиним у «Маньчжурським Вістникові», Харбін.

9) Г. Нортон: «Далеко-Східня Республіка Сибіру», Лондон, стор. 154.

10) И. С. Парфенов: «Борьба за Дальной Восток», 1928 р., стор. 356.

В різних советських виданнях твердиться, що, нібито, червона армія ліквідувала чужиницькі війська на Сибірі та Далекому Сході, але у згаданій раніш книжці Парфенова можна знайти багато відомостей про те, що червона армія не була в стані робити жодних військових операцій, крім, хіба, шкоди залізницям та партизанських нападів у мало забезпечених місцях.

Акція Краснощекова та його заходи в Томську і в Москві про необхідність заснувати буферну державу на Далекому Сході, були успішні тому, що він оперував невмінням та непередбачуваністю комуністичної партії і червоної армії вигнати чужинців і білих різних груп. Навіть відступаючу з Сибіру на схід капелівську армію під командуванням ген. Войцеховського, вони не розбили у відвертих боях. Факт є, що значні сили цієї армії дійшли аж до Владивостоку у 1920 році.

*

В цій нарисі, дуже обмеженім, намалювано загальне становище українців на Далекому Сході, щоб було легше зрозуміти умовини їх життя та праці.

Треба буде тут окремо вказати на те, що на розвиток українського життя в довоєнні часи, себто до 1914 р., мали вплив кілька важливих чинників. Головним з них, на нашу думку, був факт, що до селянської переселенської маси приєдналися тисячі робітників та службовців, що були заангажовані у будові, а пізніше у працях нової китайсько-східної залізниці, яку московський уряд почав будувати через Манджурію у 1890-их роках, та по якій рух потягів розпочався у 1898 році.

Ці службовці залізниці вже мали певну підготову для своєї праці на будовах Великого Сибірського залізничного шляху, або навіть у Туркестані. Для їх розваг, а також для заробітку, з України виїздили театральні трупи. Одною з перших була трупа Мирославського, потім Каганця, Кармелюка-Каменського та інших. Також приїздили вчителі та люди інших професій.

Вздовж залізниці постали театральні гуртки і культурні осередки. Одним з перших був такий український гурток у Ляоні, в південній Манджурії, на залізниці, що будувалася до Порт-Артура й нового м. Дального, що пізніше, після поразки Росії у війні з Японією, стало відоме як Дайрен у японців.

У Владивостоці постав Аматорський гурток і статутний український Студентський гурток при Орієнтальнім Інституті, а потім заснувався офіційно Український клуб у Благовіщенську.

В 1910 р. була спроба видавати часопис «Думи» українською, монгольською та московською мовами, як про те повідомлялося в київському журналі «Село», але, на жаль, нам не довелося його бачити¹¹.

Пізніше постали політичні нелегальні гуртки і були спроби заснувати «Просвіти» у Микольську-Усурійському та в інших містах, але царська поліція не дала дозволу. Про українське культурне життя до революції

11) «Село», ч. 41, жовтень, 1910 р.; «Библиография периодических изданий России 1901-1918 г.г.», Ленинград, 1958 р., ч. 2426; «Думы», общественно-литературная и политическая газета, Чита, 1910 г. ежедневная.

збереглося чимало матеріалів у тодішній пресі. Вдалося зібрати поверх 800 таких нотаток та статей, що були розкидані в далекосхідніх часописах і журналах, як і в пресі України, навіть в американській «Свободі» (допис до неї поета Грабовського про життя українців на Сибіру, згадки у листуваннях Панаса Мирного та ін.).

Були проведені збірки пожертв на будову пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. Ці пожертви були часом дуже поважні, як, напр., пожертви зі Шангаю на видання українською мовою Євангелії, що була вже перекладена Морашевичем, готова до друку.

Українці жили тоді в тіснім духовім та культурнім зв'язку з Україною, радувалися успіхами там, зокрема після революції 1905 року, передплачували журнали та часописи, напр., тільки до Харбіну приходило в 1914 році 23 прим. часопису «Рада»¹², а у Микольську-Усурійському й пізніш у Владивостоці існували ятки для продажу українських книжок та журналів (останню провадив Ткалич).

Ляоянський гурток був перенесений, під час московсько-японської війни в 1903 році, до Харбіну, де став основою українського життя і в 1907 році перетворився в статуткову організацію, затверджену тодішньою залізничною адміністрацією. Перший Український клуб був при царській адміністрації імперії, другий подібний Клуб був заснований у Петербурзі, а третій — у Києві, як про це писалося у часописі «Харбінський Вестник» (11 серпня 1908 р.), в статті, присвяченій заснуванню останнього.

З вибухом революції 1917 року, українське політичне та громадське життя на Далекім Сході набирає незвичайної швидкості в своєму розвитку. В найдальших закутках Далекого Сходу, де не було навіть чути про українців, поставали гуртування українців для національної праці. Рівночасно з цією стихійною акцією, виявлялася потреба найтіснішого зв'язку з далекою, але все притягаючою до себе Ватьківщиною.

Появляється кілька українських часописів, з яких тижневик «Українець на Зеленом Кліні», за редакцією Д. Боровика, колишнього політичного засланця в Сибір, наукового співробітника метеорологічної обсерваторії у Владивостоці, виявив найбільшу активність у накресленні програми для українського політичного і культурного життя.

В Харбіні виходив журнал «Засів», у Хабаровську — часопис «Ранок». Потім у Владивостоці виходив щоденник «Шире Слово». Українці взялися також і до активної політичної праці, зокрема серед військовиків-українців, яких тоді було чимало в рядах кол. царської армії. Цей український рух спочатку викликав здивування, а потім — спротив не тільки серед правих московських кіл, а й серед соціалістичних і, зокрема, сильний з боку большевиків.

Коли у Владивостоці українські військовики влаштували величній травневий похід через місто під жовто-блакитними прапорами, то Совпед заплямував цей виступ, як контрреволюційний, бо він, мовляв, порушив

¹²) «Харб. Вестник», 24 травня, 1914 р.

єдність революційних сил. Іншими словами, похід виявив окремішність українських демонстрантів, що йшли під національними жовто-блакитними прапорами, замість під загальнореволюційними — червоними.

З цього приводу виникла ціла часописна полеміка, з друкованими листами до редакцій. Большевики робили заходи, щоб усунути кількох старшин з командування фортецею Владивостоку за те, що вони дозволили передати через військові сполучення інформації у справі участі українців в окремих національних групах, але їх заходи були безуспішні.

В травні 1917 року на Приморщині засновується Українська Вчительська Спілка на чолі з О. Ступаком. Він із великою енергією проводить її організацію, а одночасно стає на чолі Комітету для скликання Першого З'їзду Українців Далекого Сходу. Цей З'їзд відбувся на початку червня 1917 року в Микольську-Усурійському.

В наступних роках відбулися ще три з'їзди, що провели організацію всього українського життя не тільки на території Далекого Сходу, який входив до складу російської імперії, а також і в Манджурії, в полісі Східно-Китайської залізниці, що мала московську адміністрацію. На основі виготовленого статуту був створений центральний представницький орган — Український Далеко-Східний Секретаріат.

Завданням останнього, третього, З'їзду вже було ухвалення Конституції українців Далекого Сходу.

Участь українців у травневій поході 1917-го року у Владивостоці та конфлікт, що виник з того приводу з лівими колами — привели до заснування військового комітету, завданням якого було провести організацію окремих українських частин, з вояків та старшин, що були в складі різних військових формацій імперіальних збройних сил¹³.

Ці зукраїнізовані військові частини мали їхати в Україну для захисту її ідей та новопосталого українського уряду. І справді, з різних місцевостей Далекого Сходу й Сибіру такі військові збройні частини виїхали в Україну і не тільки брали участь в боях на фронті, а й скріпили загальні війська Української Народної Республіки, про що вже є чимало видрукованих матеріалів.

Телеграмою на запитання Української Манджурської Ради Генерального Секретаря Військових Справ, полк. Жуковський повідомив про необхідність утворення свого штабу в Манджурії та його підпорядкування Кисву (Телеграма з 27. 11. 1917).

За п'ять років, себто з 1917 по 1922 рік, українці Далекого Сходу пережили чимало — зміни місцевих урядів, чужинецьку інтервенцію, про яку вже була згадка, а в якій брали участь держави Антанти з метою допомогти чехо-словацьким військовикам виїхати з Сибіру та Далекого Сходу до Європи. На чолі військ Антанти стояв французький ген. Жанен.

¹³ Див. «Літопис Червоної Калини» та «Календар Червоної Калини» на 1937 рік із статтями І. Світа, а також у «Свободі», Нью-Джерзі, 1953, 25-го червня.

Сибірський уряд т. зв. обласників, організований представницьким органом Сибіру — Сибірською Обласною Думою, — ставився прихильно до української справи і справ інших народів азійської частини кол. російської імперії. Але переворот в Омську, що його вчинили праві кола, привів до влади реакційний уряд адм. О. Колчака, що вже не визнавав українських питань і навіть розпочав нагінку на всіх, хто не визнавав єдиноділимських ідей.

В ці дні панування реакції українська справа у найліпшому разі уважалася за неважливу, а часом викликала і арештування та інші переслідування.

Ліві партії і большевики ставилися до української справи відверто вороже, хоч останні (большевики), особливо в час існування Далеко-Східньої Республіки, намагалися того не показувати. Були навіть спроби нав'язати контакти з українцями, але безуспішні, бо українці не бажали собі контактів з большевиками, не вірячи їхнім залицанням. Пізніше це підтвердилося й на судовому процесі в Чіті.

Український Секретаріат досить швидко наладнав взаємовідносини з представництвами держав Антанти, зокрема з американцями, у штабі яких працював І. Орлик, що чимало допомагав українцям здобути зрозуміння у чужинців. Рівночасно в цьому самому напрямі працював також український консул П. Твердовський і його особисті та українського консульства меморіяли прислужилися не одній українській справі.

Згадаємо тут хоч би те, що завдяки заходам П. Твердовського одержано дозвіл від Омського уряду (прем'єра Вологодського) і від Головного штабу сибірської армії (головного командувача ген. Гайди) на формування українських частин. Рівночасні заходи консула перед командуючим союзними військами, ген. Жаненом, про створення українського корпусу в силі 40 тисяч вояків також одержали позитивну позицію. Але загальна катастрофа в Сибіру, що почала розвиватися, відкликання чужинецьких військ і заборона Головного штабу у Франції — зупинили реалізацію цієї акції.

Під час повстання сибіряків у Владивостоці, в листопаді 1917 року, члени Українського Секретаріату на чолі з головою Ю. Мовою, полк. Ф. Стешком та автором цієї праці, в якості зв'язкового, а також головою кооперативного союзу «Чумак», П. Горовим, відвідали штаб чехо-словацьких військ для обговорення питання про можливість співпраці, якщо повстання буде успішне. На жаль, повстання було придушене, з допомогою «невтральности» японців та переважаючої сили артилерії військ ген. Розанова, реакційного представника влади адм. Колчака.

Розвал адміністрації адм. Колчака привів до того, що на території Сибіру владу повільно захоплювали большевики. Але в Іркутську наприкінці 1919 року постав Революційний комітет, що складався головню з есерів. На Забайкаллі в той час влада була в руках отамана забайкальських козаків Г. Семенова, а на Приморщині, в її південній частині, був ген. Розанов, який щойно в січні 1920 року втік разом із своїми співробітниками за кордон.

Ми зупинилися трохи більше на справах Іркутську, бо вони були чи не головною причиною організації Далеко-Східньої Республіки. В той переходовий момент евакуація чехо-словацьких військ ще не була закінчена. Вони поволі просувалися на схід потягами, що проходили по сибірській залізниці. Розтягалися на велику віддаль і коли їх останні відділи залишали якусь станцію, контролю над нею перебирали місцеві комітети, переважно — комуністи.

Валки сибірської армії також відходили вздовж залізниці, а в потягах приміщувались окремі установи сибірського уряду, адм. Колчак із своїм оточенням та різні цінності, в тому числі й запас золота, вартістю щось біля 400 мільйонів рублів.

Большевики всюди намагалися захопити владу в свої руки, але на схід від Іркутську ще були японці, які не хотіли бачити побіч себе червоних, тому тут большевики не робили жодних спроб виступу. Японці заявили офіційно, що не дозволять на те, щоб поблизу них були большевики, отже — на схід від озера Байкалу.

Це становище використав член ЦК ВКП(б) на Далекому Сході О. Краснощеків, що був особистим приятелем Л. Троцького ще з часів його перебування в Америці до літа 1917 року. В тій складній ситуації, що була в районі Іркутську та на схід від нього, есери висунули ідею створення демократичної республіки, держави-буфера, щоб таким способом не допустити до влади большевиків.

Комуністи опинилися в тяжкій ситуації, бо на Далекому Сході не мали ні доброго партійного апарату, ні збройної сили. Тоді, 18-го січня 1920 р., Краснощеків відбув у Томську конференцію з Крайкомом ВКП(б) Сибіру та переконав його у необхідності схвалити проєкт утворення буферної держави. 24-го лютого в Красноярську була схвалена потрібна постанова і негайно передана Москві до затвердження.

Ще 21-го січня Краснощеків у телеграфічній розмові з Москвою одержав підтвердження свого плану. 29-го березня оголошено постанову про те, що большевики не будуть запроваджувати советизації Далекого Сходу, а 8-го січня оголошено декларацію про створення Далеко-Східньої Республіки.

Влітку того ж року відбулася перша конференція з представниками японського військового командування на Далекому Сході. Рівночасно між комуністами Сибіру відбувається внутрішня боротьба, бо між ними були групи, що не хотіли визнати ідеї незалежної, та ще й буржуазної, республіки.

9-го січня 1921 року на Далекому Сході відбулися вибори представників на Установчі Збори Далеко-Східньої Республіки (чи ДВР у скороченні, себто Далеко-Восточної Республіки), а 12-го лютого відбулося урочисте відчинення Установчих Зборів ДСРеспубліки. Обрано Тимчасовий уряд, у якому комуністи мали великий вплив, але були примушені проводити організацію нової республіки.

Організація всіх міністерств, призначення міністрів, оголошення нових законів та постанов уряду, підготовка до скликання постійного парламенту п. н. «Народне Зібрання», — все те забрало багато часу. І щойно 1-го

листопада 1921 року відбулося урочисте відчинення цього парламенту. Тим часом уряд ДСРеспубліки вислав до урядів РСФСР, Англії, США, Японії, Китаю та Франції декларацію незалежності та повідомлення про створення уряду демократично-буржуазної республіки, незалежної від совєтської Росії. Московсько-совєтський уряд офіційно визнав ДСРеспубліку і навіть дозволив відчинити її амбасаду в Москві, яка, до речі, жодної діяльності не виявила, як пише про це у своїй праці Парфенов.

В той час на Далекому Сході існували чотири незалежно-діючі уряди: у Владивостоці, Верхне-Удинську на Забайкаллі, Благовіщенську та Чіті.

У Владивостоці голова уряду Приморщини, Медведів (есер), робив заходи, щоб усі ті уряди об'єднати в один для Далекого Сходу, але з його переговорів нічого не вийшло. Чітинський уряд був тоді під рукою козачого отамана Г. Семенова і завалився, коли японці відмовили йому піддержки. Тоді на Забайкаллі відкрилася можливість для повної діяльності нового уряду ДСРеспубліки, що перенісся з Верхне-Удинську.

Тим часом Москва по-різному реагувала на далеко-східні події. Був час, коли комуністи з Дальбюро почали тиснути всі невольшевицькі організації, навіть проводили арешти серед есерів і меншевиків, які часом опинялись у нелегальному становищі.

Але московське складне положення в Україні, труднощі з Польщею та діяльність білих на півдні, зокрема Врангеля, примусили Москву обережно поводитись із японцями і вона дала повну згоду на реалізацію плянів Краснощєкова. Цьому сприяла також зміна японської політики. Японці досі піддержували отамана Семенова, а тепер повірили в щирість Краснощєкова, що плянував створити буржуазно-демократичну республіку.

Наприкінці 1920 року японці вислали спеціальну військову місію на чолі з полк. Міяке і майором Куросига. Рівночасно зайшли зміни і в японському командуванні на Далекому Сході, зокрема тоді, коли головою військово-дипломатичної місії до Владивостоку призначено полк. Гомі, що був на цьому становищі до кінця евакуації японських військ у 1922 році.

9-го січня 1921 року відбулися вибори делегатів на Установчі Збори ДСРеспубліки. Із загальної кількості делегатів, 424, тільки 351 могли приїхати на відчинення зборів, що відбулось 12-го лютого 1921 року¹⁴.

Не обійшлося і без певних турбот під час відчинення Установчих Зборів. Створилася дуже інтересна ситуація: комуністи твердили, що мають більшість, але коли пройшли перші дні засідань і праці, виявилось, що більшість — 180 делегатів — належала до «селянської фракції більшості», яка потім у багатьох справах ставила сильний спротив комуністичним проєктам. Це була перша спроба співпраці між більшевиками і не-більшевиками.

Комуністи були примушені відступити та зайнятися переважно обороною своїх позицій, бо їх постійно обвинувачувало в різних справах. Так, напр., есер Лисєнко 13-го березня 1921 року під час дебатів про доклад уряду

¹⁴) Різні автори подають ці числа по-різному, але найточнішими є числа Нортонна.

заявив, що «в советській Росії нема свободи, як нема її забезпеченої і в Далеко-Східній Республіці, бо тут дійсним господарем є не уряд, а Госполітохрана, рідна сестра Чека»¹⁵. Комуністи не мали що на це сказати, бо саме тоді були проведені арештування серед соціалістичних груп.

Комуніст Лехов крикнув на адресу есерів: «Це ліпше, ніж видавати есерівські та меншевицькі часописи на японські гроші!». В залі нарад зчинився такий бешкет, що пішли в рух стільці й п'ястуки. Був побитий комуніст Нікіфоров, який пізніше став прем'єром, меншевик Бинасик та інші. Соціялісти були страшно ображені наклепом Лехова, бо це була чиста брехня-провокація.

Ми зупинилися трохи більше на цих фактах, бо вони підкреслюють зрадливу політику й поведінку большевиків.

Коли обговорювали справу передачі Камчатки до РСФСР, що мало статися згідно з домовленням під час переговорів про створення буферної держави в Томську, есери і меншевики знову запротестували проти цього проєкту і вимагали повного усунення Москви з Далекого Сходу. Їх протест набрав дуже гострого характеру під час дебатів і був піддержаний селянською групою більшості. Комуністи кинулись тоді до Москви із запитом, що робити, й у відповідь з'явився лист Карахана, заступника комісара закордонних справ¹⁶. Справа Камчатки затяглася і залишилась без остаточного вирішення.

Рівночасно, на обговорення Зібрання були внесені ще й такі питання: 1) чому розігнано З'їзд амурських хліборобів (Селянський З'їзд) у Благовіщенську; 2) справа заарештування Нерчинських есерів; 3) існування «застенка» — приміщення для катування арештованих у Госполітохрані м. Верхне-Удинська.

Всі ті справи були прийняті до порядку нарад Зібранням і провадилися відповідні дослідження. На тлі таких труднощів поглиблювався конфлікт у самій комуністичній партії між групами Краснощекова та Нікіфорова. Краснощеков мав успіх у тому, що Москва відкликала з Дальревкому його найзапекліших ворогів.

Тим часом Москва затвердила склад уряду Далеко-Східньої Республіки: головою уряду — Краснощекова, а прем'єром Ради міністрів — Нікіфорова. Обговорено проєкт програми діяльності уряду і прийнято його з деякими поправками. Але опозиція (головно центр і соціялісти) відмовилася дати своїх представників до складу Ради міністрів, якщо не буде запроваджена в життя умова: «Вся влада кабінетові міністрів та почесна ізоляція уряду».

Почались нові переговори і щойно 12-го травня була вкінці оформлена Рада міністрів, коли домагання опозиції були повністю прийняті урядом, як про це зазначає Парфенов (стор. 308).

Установчі Збори ухвалили також текст декларації про незалежність ДСРеспубліки і вислали її урядам советської Росії, Англії, США, Франції, Японії, Китаю (11-го березня 1921 р.). На цю декларацію відповів тільки

¹⁵) Парфенов, стор. 292.

¹⁶) Парфенов, стор. 293-294.

Китай, бажаючи новій республіці успіхів та мирного співжиття. Інші держави не відгукнулись.

Американці прислали своїх двох обсерваторів — д-ра Д. Аботта і лейт.-полк. В. Дейвіса, комерційного і військового аташе з Токійської (японської) амбасади. Вони відвідали Владивосток, Хабаровськ і доїхали до Чіти, де перебували впродовж шістьох тижнів (Нортон, стор. 269).

Цікаве те, що тема про ДСРеспубліку цілком забута в сучасній советській політичній літературі. В 1962 році появилася книга Персица п. з. «Дальневосточная Республика й Китай» (Роль ДВР в борьбе советской власти за дружбу с Китаем в 1920-1922 г.г.). Автор пробує нав'язати події тих часів до політичних подій у Китаї, та ще й комуністичному. На жаль, детальне обговорення цієї нової московської тенденції в далеко-східній тематиці є поза рамками нашої праці.

Нортон каже, що висновки американських обсерваторів на терені ДСРеспубліки були позитивні, співзвучні з опінією американського дипломатичного агента, висланого в 1917-1918 рр. з Петербургу до Києва. Але тодішня американська політика йшла іншим шляхом. Тодішній секретар департаменту США, Лансінг, в листі з 15-го жовтня 1919 року до Литовської Національної Ради писав, що — незважаючи на прихильне ставлення США до національних аспірацій залежних (поневолевих, — І. С.) народів, — «було б нерозумно й несправедливо шкодити встановленню насамперед законного конституційного уряду Росії...» Принцип — «Російської єдності». Цей самий аргумент був висунений, як причина відмови визнати незалежність Грузії і Азербайджану.

А хто зна, може такі визнання були б вплинули на загальну ситуацію не тільки далеко-східньої, а й загально-сибірської проблеми, бо ж вигляди на успіх комуністів були мінімальні, не зважаючи на повну поразку єдиногодільницької політики і плянів уряду адм. Колчака.

Ми вже згадували, що французький уряд не прийняв сугестії ген. Жанена про зформування українського корпусу на Далекому Сході, згідно з пропозицією українського консула Ф. П. Твердовського. Держави Антанти натомість піддержували «всеросійський уряд» адм. Колчака, що провадив реакційну політику та нищив усі заходи місцевого населення створити дійсно демократичну владу.

«Безвідповідальна політика окремих військовиків, що започаткували карні експедиції проти всіх, хто не погоджувався з політикою уряду Колчака, поглиблювала провалля між урядом та населенням. Невдачі на фронті, «отаманщина» в запіллі — прискорювали кінець» (П. Бақлашин: «Финал в Китае», т. I, стор. 93).

Накази військам ген. Розанова розстрілювати кожного десятого мешканця, де були партизани, палити села, розстрілювати все чоловіче населення, де був збройний спротив. А інший генерал, Косьмин, наказав розстрілювати на місці полонених, які не мали хрестів, як про це свідчать фотостати цих наказів. (Там же, — І. С.).

Молодий уряд Далеко-Східньої Республіки, організований згідно з ухваленою конституцією, мав усі формальні можливості для своєї праці та міг користуватися повною піддержкою населення. Можливо, що так було б і сталося, якби не егоїстична політика японського командування на Приморщині та в інших місцях, що допомагала організуванню у Владивостоці уряду братів Меркулових, який потім був замінений ультрареакційною адміністрацією ген. Дитерикса.

Про все це можна б багато сказати, але підкреслимо тільки одне, важливе для нашої теми: українське життя почало розгортатися саме з моментом постановня Далеко-Східньої Республіки.

Новий уряд (кабінет міністрів) мав у своєму складі трохи забагато комуністів; соціалістів було тільки чотири. Виявилось, що «Селянська більшість» не мала активних спеціалістів для обсадження міністерств. Комуністи, натовість, мали Блюхера для військових справ, Юдіна для закордонної політики та інших фахівців, якщо вірити опублікованим досі періоджерелам.

Щоправда, керуючу ролю в самім уряді та в парламентаі мала «Селянська більшість», що, на основі ухваленної конституції і законів, впливала на них і контролювала їх. Безперечно, що це було можливе лише в нормальних умовах діяльності кабінету, що був відповідальним перед парламентом, як про це свідчать запитання у справі зловживання адміністрації, про що ми вже згадували.

Головне було те, що обсадження різних урядів у міністерствах відбувалося на рекомендацію партій із парламенту, адміністрація в селах і містечках була, переважно, селянської орієнтації.

Нас, безперечно, перш за все цікавить праця міністерства національностей, на чолі якого був Карл Лукс. Він народився 1888 року в Курляндії, закінчив лотиську школу і в дуже молодих роках почав брати участь у політичнім житті, як меншевик. Від 1905-го до 1916-го року перебував у різних в'язницях, а потім був засланий на Сибір, оселився в Іркутській губернії, де працював у кооперації. Після революції 1917 року його обрано членом міської управи, а потім — посадником міста Нижне-Удинська. Наприкінці 1917 року він почав працювати серед бурятів, але коли на Забайкаллі запанував отаман Г. Семенов і почалися масові переслідування революційних діячів, він припинив свою працю і подався у ліс, до партизанів. Тут виявив свою велику активність і вмільсть.

Врешті, К. Лукс перебрав командування північно-забайкальськими партизанами, повів рішучу акцію проти японців і навіть примусив їх скласти перемир'я. Тоді вернувся до цивільного життя. (Нортон, стор. 186). Праця, хоч і коротка, серед бурятів дала К. Луксові можливість обізнатися із життям і взаємовідносинами мішаного населення, що дуже допомогло йому

й підготував його до важливої праці у міністерстві національностей, яке він очолював. З переконання, він був соціалістом. Петро Марчишин згадує його, як людину дуже лагідної і товариської вдачі.

Після ліквідації «семеновщини», К. Лукс повернувся до своєї праці й був обраний депутатом до Установчих Зборів. Потім дістався на міністерський пост. (Нортон, стор. 186-188). Вже згадана праця серед бурятів дала йому значний авторитет і допомогла у формуванні складу міністерства національностей, дуже важливого для Далеко-Східньої Республіки.

Міністерство національностей, згідно з конституцією, мало чотири департаменти, на чолі яких були віцеміністри: український, тюрксько-татарський, жидівський і до справ тубільних, себто різних азійських племен.

Український департамент очолив П. В. Марчишин. Він був родом з Галичини; під час війни, як старшина австрійської армії, попав у московський полон і перебував у Березовських таборах. Революція 1917 року застала його на Забайкаллі, біля м. Хилок. Тут він почав свою українську громадську працю, спочатку нелегально, а згодом був обраний керівником місцевої громади. Потім увійшов до складу Забайкальської Окружної Ради. Коли голова цієї Ради, С. Шведін, відійшов, П. Марчишин став головою цієї важливої організації і його запропоновано на посаду віцеміністра міністерства національностей; пропозицію цю підтримав Секретаріат Далеко-східньої Української Крайової Ради.

Праця міністерства національностей розвивалася дуже швидко, почалася підготовка до запровадження в життя національно-культурної автономії, згідно з законопроектом, що вже був готовий для схвалення парламентом. Український відділ міністерства національностей, згідно із спогадами П. Марчишина, утворився 4-го травня 1921 року. (Див. «Маньджурський Вістник», 12. V. 1934 р.). На початку 1923 року всі відділи міністерства були перенесені до Хабаровська.

Тим часом організувались нові українські школи в містах: Хилок, Верхне-Удинську, Чіті, Борзя, Благовіщенську, Свобіднім та Хабаровську. В інших місцевостях українські школи вже існували, хоч, щоправда, не в повнім розмірі навчання.

Міністерство замовило також і шкільні підручники. У той час в Харбіні заходами Маньджурської Окружної Ради були видрукувані абетка та читанка для початкових шкіл, що їх уклав С. Т. Кукурудза, а також «Історія України» А. Клюка. (Ця остання книжка збереглася в нашій книгозбірні, — І. С.).

Треба зазначити, що згідно з постановою Установчих Зборів, школи в молодій республіці мали одержати нові підручники, особливо з історії та інших споріднених предметів, бо вважалося, що «нова ідея незалежності Далеко-Східньої Республіки не може бути як слід запроваджена в життя, якщо залишаться старі книжки з ідеями та методами старої царської адміністрації».

Це була важлива справа і вона знаходила сильну піддержку зокрема з боку бурято-монгольських делегатів, що виявили найбільшу активність для забезпечення конституцією їх національних прав. Головною точкою їх аргументації було те, що стара московська політика у відношенні до не-

московських народів була спрямована до того, щоб позбавити їх національного виховання, силою зрусифікувати та вимішати населення. (Нортон, стор. 199-202).

Тодішня політична ситуація на Далекому Сході дуже перешкоджала діяльності міністерства. В травні 1921 року з допомогою японців, вірніше, користуючись їх приятельським неутралітетом, група старшин кол. капелівської армії зробила переворот-повстання і захопила владу у Владивостоці. Усунено Земський Приморський уряд і утворено уряд братів Меркулових (Спирідона й Ніколая), правого напрямку. Але майже цілий рік адміністрація не перешкоджала діяльності колишніх партій, за винятком комуністів, що повтікали з міста й подалися до партизанів.

Там, де були військові операції, що їх проводила кол. капелівська армія за мовчазною підтримкою японського командування, політична праця майже припинилася, українські організації часто розглядалися як ворожі, тому було трудніше вести будь-яку діяльність. Відірвання Приморщини від загального життя Далеко-Східньої Республіки відбивалося негативно на діяльності міністерства національностей, бо головна маса українського населення жила саме на Приморщині.

Наступ білих у районі Хабаровська взимі 1921-22 року утруднив ще більше зв'язки, а повний брак плану меркулівського уряду приводить до загострення у політичній житті та зміцнення правих кіл, тепер уже монархічного напрямку. Японська політика в той час почала також мінятися, бо в самій Японії наростали тенденції кінчити інтервенцію, яка вимагала великих фінансових і матеріальних витрат та приводила до все більших міжнародних ускладнень. Особливо складна ситуація виникла для Токіо після скликання у Вашингтоні конференції у справах Далекого Сходу.

Уряд Далеко-Східньої Республіки вислав свою делегацію до Вашингтону (Сквирського, Караваєва і Язикова). Одночасно до Вашингтону прибула і делегація уряду Меркулових, на чолі з міністром закордонних справ Р. Колесниковим і секретарем Скерстом. Обидві делегації виступали від імені цілого Далекого Сходу, негуючи одна одну.

Делегація Далеко-Східньої Республіки видала у Вашингтоні книжечку про республіку, подаючи в ній загальні відомості про країну, політичну ситуацію в ній, а зокрема про японську військову адміністрацію та перешкоди з її боку в справі об'єднання цілої території. Були в тій книжечці й тексти різних документів про договір у справі кордонів між ДСРеспублікою та РСФСР, включно з декларацією Установчих Зборів про створення ДСРеспубліки і визнання її Москвою¹⁶.

Конференція у Вашингтоні вирішила відкликати всі союзні війська з Сибіру й Далекого Сходу, з яких у той час фактично перебували там тільки японські окупаційні війська, головно на Приморщині, Північній Сахаліні та в гирлі ріки Амура (м. Ніколаєвськ на Амурі).

¹⁶) Див. "A short outline of the History of the Far Eastern Republic", Washington, 1922, p. 69.

У Владивостоці в той час вийшло дві важливі книги: перша — великий том матеріалів про економічне становище Далекого Сходу із загальним історичним оглядом (видання Торгово-промислової палати); друга — «Действия Японии в Приамурском крае» (збірка документів, офіційних заяв і т. п.), була видана приватним видавництвом.

В той же час відбуваються також зміни у складі ДСРеспубліки і в загальній ситуації Далекого Сходу, що відбивається на дальших подіях. Ми вже згадували про невдалий похід на Хабаровськ і на Амурщину. Меркулівський уряд намагався дістати від японського командування зброю, але японці не погоджувались на цей похід. Капелівська армія спочатку мала успіх, а потім, під час боїв біля Волочаївки, вона програла й почала відступати. Той відступ вже не припинився до кінця.

Так звана народно-революційна армія ДСРеспубліки на початку цієї офензивної відступила на Амурщину. Виступ капелівців, як їх тоді звали, примусив провести зміни в командуванні республіканської армії. Комуністи, що довгий час, вичікуючи, не проявляли більшої діяльності, тепер використали початок наступу капелівської армії для розгорнення своєї діяльності. Вони вислали своїх найліпших організаторів на Амурщину — Губельмана, Покуса, Слінкіна, Постишева та інших, а серед них і Блюхера, що потім став на чолі советської далекосхідньої армії і був фактичним володарем цілої території аж до часу усунення його Сталіном.

В лютім 1922 року народна армія перейшла в наступ і після вже згаданих боїв біля Волочаївки, недалеко Хабаровська, примусила капелівців припинити свої операції. Головною причиною відступу капелівців була нестача зброї.

27-го лютого народно-революційна армія ДСРеспубліки взяла ст. Бижін на Приморщині й дальший її наступ зупинився аж біля м. Іману, де вже були японські війська.

Тоді виявилась дуже цікава й характеристична для Далекого Сходу річ: з появою в складі командирів і серед військових частин активних комуністів, головна русійна сила проти реакційних військ та японців, партизани і частина організованої народно-революційної армії, виступила проти комуністів. Використовуючи нестачу озброєння і одягу, жорстоку поведінку Губельмана, Покуса, Постишева та інших, ця головна русійна сила повела сильну акцію проти комуністів.

Блюхер дав наказ борюватися антисемітизм партизанів, бо тоді був убитий партизанами голова обкому большевиків Нікітенко (псевдонім). Він же почав велику чистку в рядах народно-революційної армії і багатьох командирів, навіть і комісарів, віддав під суд за «безпорядки». Тим часом Москва відкликала Блюхера і на його місце прислала Уборичева, що був тут до кінця відходу японців і «приєднання» Далекого Сходу до РСФСР. В 1930-их роках Уборичев був ліквідований Сталіном.

Ми зупинилися довше на цих подіях тому, що вони дають нам можливість зрозуміти настрої і умовини, в яких творилася Далеко-Східня Республіка. В таких обставинах і українське життя не могло розвиватися нормально, а селянська маса все більш дошкульно відчувала громадянську війну, фінансову і господарську руїну, інфляцію та повну неможливість утримати якое господарство.

В червні 1922 року авторів цієї розвідки довелося відбути подорож у районі сучанських вугільних копалень. У розмовах з робітниками, селянами та адміністрацією копалень, виявлялися тяжкі умовини життя, що виникли в процесі майже п'ятилітньої громадянської війни і чужоземної інтервенції. Частина цих моїх вражень була надрукована в часописі «Вечерня Газета» (Владивосток).

Все ж таки кооперація намагалася вести свою працю, а її централія у Владивостоці («Чумак») через свої відділи робила все можливе. Тоді виявилась необхідність створити кілька національних комітетів, щоб втримати громадське життя, бо Далеко-Східній Українській Секретаріят у Владивостоці опинився у неймовірно тяжкому становищі, що було наслідком заарештування кількох його членів. Не зважаючи на це, Секретаріят пробував далі запровадити в життя постанови своїх чотирьох з'їздів та розпочав підготовку до скликання п'ятого українського далеко-східнього з'їзду.

Маємо дві праці, що дають певну картину умовин українського життя в той час. Одна з них це П. Яхна «Читинський процес», що друкувалася у «Маньджурськім Вістнику» (дев'ять розділів, на жаль, не закінчена), і друга — рукопис спогадів М. Л. Пирогова, причетного до української праці в Микольсько-Усурійську, а потім одного з підсудних на українським процесі в Читі. Але спогади М. Л. Пирогова дуже суб'єктивні, зокрема, коли мова про діяльність П. Горового і членів Далеко-Східнього Українського Секретаріату, з огляду на його особисті відносини з П. Горовим.

Авторів цих рядків на протязі років довелося зустрічатися і співпрацювати з багатьма людьми, а часом бути дуже близько до окремих справ, тому маємо певні застереження до оцінок, що є в рукописі М. Л. Пирогова. Особливо після того, як були простудійовані всі доступні сьогодні матеріали, головні видрукувані, як підсоветські, так й еміграційні, та певна кількість архівних документів, що збереглися у нас. Щодо матеріялів розкинутих у підсоветських публікаціях, то нам удалося переглянути майже все найосновніше.

Час, що пройшов від тих подій, дає нам можливість зробити більш вільний від суб'єктивних настроїв огляд, ніж це було в раніші роки, хоч різні причини забрали від нас головних учасників Читинського процесу, що відбувся сорок років тому.

Під час існування Далеко-Східньої Республіки українські маси були розділені кордонами ворожнечі між територією, що підлягала Далеко-Східній Республіці та землями Приморщини, де спочатку панував уряд Меркулових, а з липня 1922 року уряд «земського воєводи» ген. Дідерикса.

Праця Далеко-Східнього Українського Секретаріату відбувалася в дуже тяжких умовах. Окремі його члени, а навіть і його голова Ю. Мова, були заарештовані реакцією, зокрема після червня 1922 року. Тільки села були поза контролею, але й там вешталися партизанські групи також не одного характеру.

В той час під керівництвом Секретаріату були такі Окружні Ради: Благовіщенська, Владивостоцька, Іманська, Микольсько-Усурійська, Свобідна, Хабаровська і Харбінська (Манджурська Окружна Рада), остання була за кордонами Зеленої України. Зв'язок з Окружними Радами був

дуже утруднений. Влітку 1922 року у Владивостоці, де знаходився Секретаріат, такі зв'язки називалися «антидержавними актами», бо Далеко-Східня Республіка вважалася за большевицьку організацію. Більше деталей про це можна знайти в праці П. Яхна «Читинський процес», з якої тільки 9 розділів було надруковано у «Манджурській Вістнику» (ч.ч. 28-31, 33 за 1935 рік, та ч.ч. 1, 3-5 за 1936 р.).

На території Далеко-Східньої Республіки для українського життя утворилися сприятливі умовини. Український департамент Міністерства національностей готував плани розвитку українського політичного, культурно-національного життя і координації діяльності організацій, в першу чергу через Окружні українські ради та їх співпрацю з адміністрацією Далеко-Східньої Республіки. Крім цього, одним з перших його завдань було заснувати мережі українських шкіл, що мали охопити всі українські місцевості.

Міністрові Марчишину вдалося здійснити ті плани тільки в дуже обмеженім розмірі, з огляду на повільну зміну умовин політичного життя та військові дії на території, що була під контролею ДСРеспубліки. А потім прийшов час, коли П. Марчишину довелося тікати з Чіти до Харбіну, бо ліквідація ДСРеспубліки вже висіла в повітрі.

На Приморщині активну й передову роль в українському житті перебирали організації Українського Національного Комітету, який мав за мету тримати зв'язки з окремими гуртками українців та об'єднувати більш національно свідомий елемент, щоб перетривати тяжкі часи.

Але ці надії виявилися короткотривалими, бо політичні події котилися швидко і всюди, де не було японських військ, починали свою діяльність червоні групи, а разом з ними вилазили й адепти воєнного комунізму з усією його апаратурою. Комуністів стримувало ще тільки те, що в країні було забагато партизанських відділів, які не підпорядковувалися їм. Крім того формально діяв ще уряд демократично-буржуазної ДСРеспубліки.

Розділ четвертий вже згаданій праці П. Яхна в «Манджурській Вістнику» (ч. 31, стор. 2), добре передає настрої населення під час ліквідації адміністрації «земського восводи» та евакуації японських військ. Вже спочатку приходу нової влади по селах і містах почали відбуватися різні мітинги та збори, на яких представники нової влади і армії обіцяли населенню все... Населення повірило, що після повної ліквідації решток старої влади буде можливість зажити спокійно в межах нової держави, ДСРеспубліки, яка не мала нічого спільного з московсько-большевицькою владою.

Після оголошення ліквідації Далеко-Східньої Республіки та «приєднання» Далекого Сходу до нової московсько-большевицької імперії, розгорнулася праця ГПУ (Государственное Политическое Управление), відділи якого постали по всій країні. З різних матеріалів видно, що комуністи вперто реорганізували свої клітки ще під час існування ДСРеспубліки і маємо навіть офіційальне підтвердження цього в книжці Парфенова та у спогадах окремих большевицьких діячів того часу. Тут можемо вказати на декілька таких джерел: В. Еч — «Исчезнувший город» (Владивосток, 1921), «Сибір-

ська Енциклопедія» (про ідею виникнення «ДСР — проєкту», т. 1, стор. 425), та інші¹⁷.

Арештування українців почалися дуже вчасно, зараз же після акту 14-го листопада 1922 року, яким була проголошена советська влада на цілій території Далекого Сходу. Але голова Українського Далеко-Східного Секретаріату Юрій Глушко-Мова був заарештований уже 5-го листопада 1922 року, себто ще до проголошення московсько-большевицької влади.

Заарештування Юрія Глушка-Мови стало відоме українцям відразу й викликало гнітюче враження. Всі надії на те, що, може, московська влада на Далекому Сході «не буде така жорстока», як за Уралом, розвіялися. 28 листопада заарештовано К. Стрельбицького, члена Секретаріату. Майже рівночасно ГПУ заарештувало П. Горового, голову кооперативної централі «Чумак», організатора українських національних комітетів.

Не маємо всіх відомостей про те, де й коли заарештовано 120 українців на цілім Далекому Сході. Знаємо тільки, що більшість із них, після довгих допитів і слідств, була звільнена. Щоправда, вже після закінчення Читинського процесу, десь у 1926-1928 роках, вони знову були заарештовані або депортовані з Далекого Сходу.

Тут подаємо такі дані: У Владивостоці заарештовано — Ю. Мову, П. Горового, Неділька-Ворковського, К. Стрельбицького, полк. Е. Геруцького (НК*), О. Корсуня (НК), Д. Кисілева, заступника голови Секретаріату, Дубовика, Д. Нечипоренка, І. Смульського; В Микольсько-Усурійську — М. Пирогова (НК), Г. Никитенка (НК), Чепурного; в Читі — В. Козака, заступника голови Забайкальської окружної ради, Ол. Кузурмана-Яценка, Г. Левченка, К. Тишкевича, Г. Катницького. Крім цього в арешті опинилися: Могилецький, визначний діяч Амурщини, В. Кийович, В. Тимцурак, І. Булах, В. Никуляк.

Цікавим матеріалом, що з'ясовує арештування українців, є спогади М. Пирогова, якими ми покористуємося, не зважаючи на те, що вони не опрацьовані.

«Москва, — пише він, — надавала великого значення українському рухові й хотіла його ліквідувати відразу. Згідно з тими розпорядженнями, після приходу червоної армії через 3-4 тижні почалися арешти українців¹⁸, навіть раніш, аніж старшин білої армії або урядовців».

«Арешти були проведені відразу в Микольсько-Усурійську, Владивостоці та в інших (містах). Спочатку ніхто з заарештованих не знав за що його

17) Н. Ильюхов й М. Титов: «Партизанское движение в Приморье 1918-1920 г.г.», Ленінград, 1928.

«Союзническая интервенция на Д. Востоке и Сибири» (доклад Пишона в перекладі Виленського), Москва, 1927.

Ильюхов дає цікаву оцінку партизана Г. Шевченка та його відділів, зазначаючи, що він «зневажливо дивився на комуністів».

*) НК — означає: член Національного Комітету.

18) Тут автор помиляється, бо писав свої спогади з пам'яті. Дати арештувань ми взяли з офіційного тексту «Приговор Читинського суду» та з інших джерел.

беруть, але після того, як усі опинилися в ГПУ — стало відомим, що арешти проведені за українську працю».

Далі автор каже, що за нього особисто почав клопотатись його брат, але з того нічого не вишло, бо виявилось, що «арешти були проведені на цілیم Далекім Сході».

Ставлення до в'язнів не було погане, не було жодних допитів або переслідувань. Харчі арештовані одержували від своєї рідні. Ув'язнених підтримував духово артист Левандовський, який потім утік із Чіти разом з П. Яхном.

Через 7-8 днів заарештованих перевели з ГПУ до в'язниці в Михольську, де становище стало дуже тяжке. В'язничні камери не ogrіті, а надворі вже був листопад; наші в'язні опинились між звичайними злодіями і партизанами, яких червона армія вилловлювала »в подяку за їх боротьбу проти білих і японців«.

У Михольській в'язниці українці просиділи, приблизно, кілька тижнів, а потім їх знову перевели до ГПУ. Тут їх усіх перевірили і під конвоем повели на залізничну станцію. Вже у вагоні вони зустрілися з іншими українцями Приморщини. Всіх ув'язнених привезли до Владивостоку і запровадили до приміщень ГПУ.

В камерах ГПУ в'язні одержували їжу з сусіднього ресторану, але всіх нервувало те, що допити відбувалися вночі. Ці допити показали, що слідчі, переважно, не обізнані зі справою, теми допитів все мінялися, українські справи змішувались із шпигунством або бандитизмом і т. п. Часто обвинувачений не міг навіть відгадати за що його заарештовано і в чім обвинувачують.

Допити в ГПУ відбувались, приблизно, кілька тижнів, а потім заарештованих відставили до владивостоцької в'язниці. Вночі ув'язнених із в'язниці забирали до ГПУ на допити. Одного разу в'язні були свідками, як гепеушники брали одного молодого чоловіка на розстріл. Він не хотів йти, кричав, кликав допомоги, як чехісти тягли його з камери.

»Всередині грудня 1922 року, — читаємо у споминах Пирогова, — з'явився у в'язниці гепеушник і по списку перевірів усіх арештованих українців. Потім наказав, щоб усі забрали свої речі. В'язні зібралися на коридорі й під сильним конвоем їх повели на станцію Перша Річка, себто на передмістя Владивостоку. Був дуже сильний, холодний вітер. На станції всіх знову перевірили за списком і біля 10-ої год. вночі загнали до двох окремих вагонів, призначених для арештантів. Серед в'язнів у вагонах українці знайшли також чимало московської інтелігенції, як ген. Болдирева, Рудакова, що пізніше був активним у Шангаї в Товаристві советських громадян».

На другий день уранці потяг прибув до Михольсько-Усурійська. На станції в'язнів чекали їхні родичі з кошами харчів та одягу. Це саме було і в Хабаровську, де до них прилучили місцевих українців, серед яких був і голова «Просвіти» Коваленко.

Подорож із Хабаровська до Чіти була дуже тяжка і тривала аж 22 дні, бо незакінчена ще з першої світової війни залізниця, зазнала ще й сильних ушкоджень під час громадянської війни. В'язнів харчували неймовірно

погано, давали трохи води та оселедців, тому передачі від родичів у Микоцьську й Хабаровську дуже допомогли в'язням.

Наприкінці грудня 1922 року тяжка й нудна подорож в'язнів закінчилася. Потяг дістався до Чіти. Настрій в'язнів трохи покращав і всі почали поратися біля своїх клунків. Десь о год. 10-ій рано в'язнів, за списком, почали збирати на залізничній платформі і шикувати в ряди. Серед в'язнів різко вирізнялась висока постать Ю. Мови, в киреї та шапці (його постійний кубанський одяг), та постать грубого П. Горового, з люлькою в зубах... В соняшнім світлі відбивались їх бліді обличчя. У багатьох виростили бороди, зокрема велика борода була у Ю. Мови, якої він перед тим ніколи не мав.

Платформа була оточена сотнею червоноармійців, а між ними вешталось кілька осіб у шкіряних куртках, з кольтами при поясах, і давали різні розпорядження. Коли всі в'язні вже зібрались на платформі, червоноармійці замкнули кільце і в'язні, вишикувані в рядах по чотири, пішли до міста. За станцією до конвою прилучилось друге кільце червоноармійців.

Весь цей похід в'язнів із станції через місто до в'язниці, головною вулицею, був певною демонстрацією, щоб «показати пролетаріатові, що радянська влада виловила важливих політичних злочинців». Насправді ж це були звичайні, із змученим виглядом, українські люди.

Чітинська в'язниця була недалеко за містом, на горбі, біля гарного соснового бору. В'язничні будинки оточені дерев'яним високим парканом, з вартовими будками на рогах. В'язниця складалася з довгих дерев'яних касарень, розкинутих по всій площі без жодного ладу.

На заарештованих ця в'язниця зробила приємне враження, бо було видно, що з коминів бараків куриться дим... Отже, в бараках було тепло. У брамі їх зустрів ключар, у великій шубі та шапці, що ховала його вуха. Біля контори в'язниці всіх в'язнів усталили рядами і поодинокі, за списком, передавали в'язничній адміністрації.

Першим вийшов до прибулих арештантів помічник начальника в'язниці, людина висока на зріст, з довгими вусами й баками. «Його загальний вигляд неначе тількищо зійшов зі старовинної картини, а коли ще промовив до українців: «Ану, не толчіться — скоріш проходите!», то ми всі майже полюбили його», — згадує один в'язень-оповідач.

Довга в'язнична служба наклала на нього певний кольор, але серцем і поведінкою він був гарним чоловіком і вся в'язниця звала його — Григорієм Степановичем. Його шанували, слухалися його розпоряджень усі, навіть злодії не відважувались іти проти нього.

Він уважно оглянув усіх і перевірив приватні речі в'язнів. Українцям дав велику простору камеру, чисту і впорядковану. Долівка була вишкребана. Як потім виявилось, долівка і поріг це була найважливіша справа у Григорія Степановича.

Після усіх переживань, ця каторжна в'язниця видавалась арештантам немов «власна хата» — тепло, чистота, порядок, кожний дістав своє місце на долівці... Принесли казан окропу і повідомили нас, що обіду не буде, бо в'язнів ще не занесено на харчовий список. Потім прийшов начальник в'язниці, молода людина на прізвище Канторович, і — неначе вибачаючись

— сказав нам, що обіду не буде, але буде приготована вечеря (з м'ясом). Наприкінці заявив, що з огляду на те, що прибули є політичними в'язнями, він має надію, що непорозумінь не буде: »Будемо жити в мирі і все, що буде в моїх силах, я зроблю, щоб облегшити ваше життя у в'язниці«.

І справді, Канторович слова додержав, дозволяв українським в'язням багато того, що не могло бути у в'язничнім житті. Кожного ранку вони діставали два часописи, давалися книжки до читання, дозволялося після вечірньої перевірки співати українських пісень і дійшло навіть до того, що Канторович дозволив влаштувати Шевченківське свято в українській камері.

Незвичайне свято Т. Шевченка. У той день усі камери були відчинені до год. 8-ої в нашій будинку, — оповідає один колишній в'язень. Звичайно, вони зачиналися о год. 6-ій вечора.

Українці прикрасили свою камеру нарізаним гіллям ялинки. Посередині був довгий стіл, а на його кінці приміщено портрет Шевченка, прибраний ялинкою. Стіл заставили тарілками і їжею — ковбасою, білим хлібом, пиріжками тощо. Всі ці страви одержали в'язні українці-чтинці від своїх рідних. Деяко було куплене у в'язничній ятці. З інших камер прийшли гості, представники різних політичних груп, що до українців ставилися прихильно.

Ю. Мова обняв керівництво вечором: привітав гостей і прочитав реферат про життя Т. Г. Шевченка. Хор відспівав »Заповіт«, а Кийович з великою майстерністю декламував уривки з »Катерини«. Були ще й інші виступи та співи. Вечір пройшов дуже гарно і всі неначе забули, що вони у в'язниці.

Один з учасників того свята (М. Пирогів) пише: »За все своє життя та мою громадську діяльність — ні одне свято не залишило такого глибокого враження, як це. Воно скріпило віру, що наша ідея живе, ніколи не завмре, бо ми освятили її у в'язниці під несплячим оком ГПУ, та що ми влаштували його (свято) тоді, коли над багатьма з нас висіла загроза смертної кари. Це дійсно було велике свято, за яке ніхто з нас не задумався б віддати своє життя«.

Тому, що українська група в'язнів належала до чтинського ГПУ, почали приїздити слідчі й вести допити. Ці допити відрізнялися від допитів у Владивостоці й Микольську тим, що відбувалися вдень. Сам спосіб допитів був досить лагідний. Українські в'язні запровадили потім у себе такий порядок, що після кожного викликання на допит обговорювали запитання і відповіді. Таким чином витворилась неначе окрема школа, як треба поводитися на допитах, що і як говорити. Ця метода потім дуже допомогла в'язням під час судового процесу.

Ю. Мова організував окрему групу, що ввечері давала малі сценки, декламувала, а навіть влаштувала декілька разів »показові процеси«, з вибором голови суду, секретаря, прокурора... Це давало можливість ознайомити з українськими справами менш підготовлених в'язнів. Так українські в'язні перетворились у морально сильну українську групу, що була спроможна захищати себе і свої вчинки.

На весні 1923-го року, перед Великоднем, прийшла неждана новина для в'язнів. У камері з'явився слідчий і оголосив, що більшість українців буде звільнена, але до часу судової розправи, що відбудеться пізніше, вони не матимуть права виїхати з Чіти. Новина ця розхвилювала всіх, бо ніхто не знав, кого звільнять, а кого ні.

Через кілька днів після візиту слідчого, значна група українців була звільнена*, між ними були всі українці з міста Чіти та околиць. З заарештованих у Владивостоці та Микольську в'язнів у тюрмі залишились: Ю. Мова, П. Горовий, М. Пирогів та три-чотири інші. Це звільнення допомогло двом українцям, П. Яхнові та Левандовському, втекти до Манджурії.

Після Великодня був звільнений і М. Пирогів, але з інших причин. Управління лісів Забайкалля потребувало спеціаліста і ДПУ дало дозвіл узяти Пирогова на цю важливу посаду, без права бути йому членом профсоюзу. В червні 1923 року М. Пирогів перебрав обов'язки управителя далекосхідного лісництва. Вийшла якась чудернацька справа — політичний в'язень на високій державній посаді.

Тим часом звільнені українці спочатку бідували, поки Нечипоренкові вдалося знайти мешкання на передмісті та зорганізувати спільне життя (обідку). За гроші, що їх мали деякі товариші, накуплено харчів для всіх і так разом якось давали собі раду. Трохи харчів діставали від знайомих у місті й також ділили між собою.

Це спільне життя існувало аж до часу, коли кожний із них знайшов собі працю і квартиру. Треба підкреслити, що ініціатива Нечипоренка дуже багато допомогла зберегти українську групу, особливо пережити критичні дні після звільнення із в'язниці. Всі українці, що були під судом, проживали досить спокійно до половини грудня 1923 року, коли-то в газеті «Дальневосточный путь» появилася вістка, що до Чіти приїздить із Москви спеціальна сесія Верховного суду, яка має розглянути справу далекосхідних українських організацій. Тоді ДПУ знову швидко зібрало всіх українців до в'язниці.

Через два-три дні українські в'язні дістали акт обвинувачення і повідомлення, що кожна групу з 5-6 в'язнів буде захицати двох адвокатів. Микольська група дістала адвоката Малиха та молоду юристку Рубінштейн.

*) Група, згідно з вироком суду (частина «приговору» т. 3), була звільнена 7-го квітня 1923 року, але Стрельбицького звільнено аж 7-го серпня 1923 р.

Цікавим було те, що в українській камері примістили також благовіщенського єпископа — Інокентія.

Перед початком розправи українцям було дозволено бачитися зі своїми оборонцями. Було багато хвилювань, бо кожен в'язень був перевантажений думками, що та як говорити, щоб не погіршити своєї долі. Перед відходом з камери на судову розправу, кожного українського в'язня благословив єпископ Інокентій.

Вранці всіх в'язнів повели до міста, де був будинок суду. Присмного новиною, що піднесла настрій в'язнів, було те, що конвоїри, як виявилось, складалися з українців-новобранців, які добре ставилися до в'язнів і навіть дозволяли забігати по дорозі до крамниць купити тютюну. Вони не забороняли в'язням і розмовляти між собою і не раз навіть кидали підбадьоруючі слова: «Та вам нічого не буде, це тільки одна програмка...»

Першого дня розправи зачитано текст акту обвинувачення, допитувано кожного про різні особисті дані та полагоджувано інші формальності. Під час перерви в'язням дали обід — хліб та окріп. Але публіка, що прийшла до суду, принесла з собою харчові клунки і конвоїри передали їх підсудним.

Зацікавлення розправою серед населення було дуже велике, бо часописи кожного дня подавали звідомлення про її перебіг. Особливо багато звідомлень подавав часопис «Дальновосточный путь» (витинки з якого про судову розправу ми мали у своїм розпорядженні, — І. С.).

Присутня на розправі публіка ставилась до обвинувачених із симпатією, що не раз виявлялось під час двотижневого процесу. Про ці симпатії публіки свідчить і те, що підсудні весь час одержували від неї харчові передачі.

Головою суду був Матвеев, спокійна, без амбіцій, безстороння людина. Члени суду — робітники, що цілий час майже мовчали, поставивши підсудним ледве з десяток запитань. Прокурор Стрижевський, «здається з поляків», як каже М. Пирогів, був досить гострий, часом аж до абсурду. Але, на щастя підсудних, у найбільш критичний момент, коли він говорив свою обвинувальну промову, упав від паралічу на долівку і його винесли з судової зали. Більше він не повернувся.

Під час процесу, голова суду погодився дати перекладача для української мови. Такий перекладач з'явився на другий день судової розправи, але при першій спробі перекласти один документ з української мови на російську, він виявив своє повне незнання. Слово «негайно» переклав на «обязательно», що викликало сміх не тільки підсудних, а й червоноармійців-конвоїрів і публіки. Тоді голова суду запропонував підсудним обрати офіційного перекладача з-поміж себе. Обрали В. Кийовича, що дуже ретельно виконував цей обов'язок аж до кінця цілого процесу.

Оборонці підсудних вели свою справу досить добре. Молода юристка Рубінштейн так напала на прокурора, що голова суду закликав її до порядку. Охорона (конвоїри) і публіка ставали на бік оборони і заля гуділа від апльодисментів. Голова суду не раз погрожував публіці, що дасть наказ усунути її з судової зали, але цього не сталося.

Слабою стороною оборонців (адвокатів) було те, що вони часом уживали таких аргументів, які не були згідні з нашим національним «вірую», але українці тут нічого не могли зробити. Оборона своїми аргументами намагалася звільнити всіх обвинувачених.

Такі сприятливі умовини дали можливість підсудним морально віджити і навіть перейти у наступ, захищаючи себе. Лідери підсудних — Ю. Мова, П. Горовий, В. Кийович, В. Козак та інші — робили прокуророві джерельні справлення, відкидаючи документи як неправдиві або непов'язані зі справою підсудних, а потім Кийович заявив, що суд зобов'язаний мати офіційного перекладача для української мови.

Коли відійшов прокурор Стрижевський, суд уважав за справедливе рішення усунути і правних захисників підсудних. Тоді українці опинились віч-на-віч із судом. Ці нові обставини значно облегшили становище, бо підсудні були добре підготовані та обізнані зі своїми справами, а склад суду не був на висоті свого завдання.

Українські лідери не тільки добре захищали себе, вони кілька разів заявляли, що саме вони відповідальні за всю українську політично-громадську діяльність і персобирають на себе всі найтяжчі обвинувачення, що їх висуває суд.

Кілька днів перед кінцем процесу до в'язниці приїхали офіційні оборонці підсудних і почали намовляти їх підписати листа, в якому було визнання власної вини, бо... «ми не знали дійсної правди, помилялись, і просимо справедливий пролетарський суд помилувати нас». Причиною для такого листа було нібито те, що — як твердили адвокати — може бути багато засудів на кару смерті.

Треба згадати, що в часописі «Дальневосточный путь» та в інших, під час процесу появлялися статті та листи, в яких автори — нібито від імені робітників — вимагали вищої кари для підсудних за «зраду батьківщини» і співпрацю з «реакцією-контрреволюцією». На цей гачок зловилась частина підсудних і підписала такого покайного листа, що був надрукований у часописах.

На жаль, текст того листа не зберігся. Не знаємо також прізвищ тих, що підписали його. М. Пирогів (автор спогадів) каже, що тільки Микольська група (М. Пирогів, Чорній, Никитенко) та Корсунь із Владивостоку відмовилися підписати прохання-заяву. Ми не можемо сказати в тій справі більше, хіба тільки висловити припущення, що не підписали й Кийович та Мова, але це (припущення) побудоване тільки на наших персональних знаннях цих людей.

Цікаве те, що українці перед судом робили такі ствердження: «... Виїзна сесія Верховного суду РСФСР не має права їх судити, бо тоді советської влади на Далекім Сході не було, а були уряди — Сибірський, «Всеросійський» адмірала А. Колчака, отамана Г. Семенова та братів Меркулових. Навіть якщо українська діяльність шкодила владі, то і в такому випадку —

вона шкодила не советській владі, а комусь іншому. Тому українці не вважають себе за винуватих».

Суд опинився у дуже прикрій ситуації: фактично він не мав за що судити, але з Москви був наказ перевести розправу так, щоб українців покарати. Тому заява-лист підсудних про визнання «своїї вини» була для суду прекрасним виходом з дурного становища: українці самі визнали себе винуватими, але «милосердний» пролетарський суд не бажає пімсти над своїми ворогами...

Коли суд оголосив цю «заяву» підсудних, Микольська група вимагала від голови суду оголошення також списку тих, хто розкається і підписав цю «заяву». Список оголошено і «публіка вітала цей акт гарячими оплесками».

На другий день у місцевих часописах був надрукований цей лист за підписом частини підсудних. Одночасно були коментарі, в яких писалося, що «банда зрадників, провокаторів, японських і семеновських вислужників (?), політичних шахраїв — визнала себе винуватою, коли фактами і документами приперли її до стіни... але пролетарська влада не потребує помсти...»

Під час обідньої перерви, червоноармійці принесли підсудним часописи з цими статтями й тоді всім стало ясно, як суд знайшов собі вихід з дурного становища та що процес уже закінчується.

13-го січня 1924 року засідання суду відбувалось цілий день, бо багато часу забрали останні заяви обвинувачених. Більшість заяв підсудних була коротка і кінчилася словами — «винуватий, але прошу ласки та милости». Мова говорив дуже мало й обережно, але заявив, що коли «суд знаходить якусь вину, то винуватий він один, як голова Далеко-Східнього Українського Секретаріату». Таку ж заяву склав і Козак.

Цікава й змістовна була заява В. Київовича. Він зробив аналіз ідеології цілого українського руху, навів багато важливих історичних фактів і на закінчення заявив: «Мене не можна обвинувачувати в тому, що я українець, як не можна обвинувачувати москвина в тому, що він москаль». П. Горовий читав свою заяву з писаного тексту.

Формальності для закінчення процесу продовжувалися аж до 9-ої год. вечора, коли склали свої заяви останні підсудні. Тоді суд пішов на нараду, а підсудних перевели до окремої кімнати, де була охорона в'язнів — червоноармійці. До підсудних заходили також українці з публіки з різними харчами для них — смаженим м'ясом, пиріжками, цукерками тощо. Червоноармійці принесли окріп у казані й у такій «приятельській обстановці» всі чекали вироку про долю підсудних.

Незадовго до півночі обвинувачених покликали до судової залі. Прийшов суд, голова суду тримав у руках текст присуду. Всі посідали на свої місця. Не зважаючи на пізню годину ночі, в залі було багато сторонніх глядачів.

Панувала тиша. Голова суду читав акт обвинувачення, а потім перейшов до самого вироку, починаючи з П. Горового. Коли він прочитав, що Петро Горовий присуджується до вищої міри кари — розстрілу, годинник раптом

почав бити години. Була північ, читання зупинилось. У цей мент П. Горовий вдарений присудом, ледве тримався за поруччя.

Та годинник ударив останній раз і голова суду почав читати далі: «... але беручи до уваги його каяття у своїх злочинах перед прслетарським судом, вищу міру кари замінюється йому на десять років позбавлення свободи...» Ці слова викликали в усіх присутніх велику полегшу. Решта вироків були вже читані без драматичних моментів.

Частина засуджених, тому, що було кілька оголошених амnestій і їм зараховано перебування у в'язниці чи під арештом до часу судової розправи, була відразу звільнена таки судом.

Після закінчення читання вироку, публіка, особливо червоноармійці, привітали легкі вирoki висловами радості й аплодсментами. Звільнених випустили, а засуджених забрали до в'язниці.

Так закінчився 14-го січня 1924 року одинокий судовий процес над українцями Далекого Сходу.

З кількості біля 200 заарештованих українців на Далекім Сході, тільки 24 в'язні пішли під фактичний суд. З них 14 були засуджені, а решта визнана невинними. Крім цього двох в'язнів, як ми вже згадували раніше, втекло до Манджурії. Потім майже всі українці були знову арештовані. Багато з них опинилось на засланні, чимала частина була депортована з Зеленого Клину або засуджена і заслана туди, звідки вже не було повороту.

Під впливом різних подій того часу, що відбувалися на Далекім Сході та на терені самої Зеленої України, під тиском значного напруження у взаємовідносинах московсько-советської держави з іншими державами та непевного внутрішнього становища (хиткість советської адміністрації, недостача фахових кадрів, неспокій на Сибіру) — Москва мусіла рахуватися з настроями населення, особливо селянства, що — як ми вже згадували — ставилось до комуністів вороже. Тому й присуд суду в Чіті був досить лагідний і українці вийшли з нього не дуже тяжко.

Також і в Україні відбувалися події, які примушували московсько-советську владу бути обережною у національних питаннях підбитих народів. В Туркестані був сильний рух т. зв. бахмачів-узбеків. У наступних роках Москва, під тиском Києва, була примушена піти на уступки для українського населення на Далекім Сході; вона дозволила на землях Зеленої України провести українізацію у чотирнадцяти районах цілої адміністрації, шкільництва і т. п., що більш-менш ішло по лінії постанов колишньої конституції Далеко-Східньої Республіки.

Цей період загравання Москви з українським населенням протягнувся аж до кінця 1932-33 років, коли знову почалось обмосковлення у шкільництві та адміністрації. Українську мову викинено з адміністративного вжитку, видавництва ліквідовано, в тому й часопис «Соціалістична перебудова», що виходив у Хабаровську.

Цікаві дані часом появлялися і в іншому часописі — «Тихо-океанська звезда», що виходив також у Хабаровську. Це був офіційний орган

В першому ряді (зліва на право): Орлик, Киселиця, Жук, Стрельбицький, Ковтун, Новицький, Шляренко, Лемішко та? В другому ряді (сидять, зліва на право): Ткалич, Кутенко, Юрій Глушко-мова, полк. Стешко, І. Тадзіман, Макаренко, М. Коблянський.

Владивосток, фото з 26 січня 1920 р.

Дальревкому, в якому появлялись і нотатки про українське життя не тільки на Далекому Сході, а також і на Україні, або були посилення на часопис «Соціалістична перебудова». Про «Тихо-океанську звезду» згадується і в статтях «Червоного Шляху», що появлявся у Києві. Редактором «Тихо-океанської зvezди» був Кость Новицький, колишній меншевик та член українських організацій у 1917 році у Владивостоці, визначний журналіст та редактор іншого часопису після революції — «Далекая окраина», в якому довелося деякий час працювати і авторові цієї розвідки. 1926 року в Києві, у Державному Видавництві України, появилася була більша книга п. з. «Українці Далекого Сходу», автором якої був Новицький, але не знаємо, чи це той самий.

Судовий процес у Чіті над українцями має для нас велике моральне і політичне значення, бо він нотує важливість українського питання на Далекім Сході, подає — хоч і в перекручених совєтських джерелах — про існування української ідеї та прагнення українців Далекого Сходу створити свою державність і свою владу на Зеленій Україні. Отже, підтверджує наші права на ці землі. Крім того, як уже було підкреслено, це був одинокий політичний процес, що його провела московсько-большевицька влада на азійських теренах і він залишиться для нас і вільного світу історичним документом.

Єдність ідеї і спільність у боротьбі за незалежність України та її колоній, це документ часу, засвідчений нашим ворогом, Москвою, в актах чітинського процесу, що його провела спеціальна сесія Верховного суду РСФСР, яка приїхала для того з Москви.

Наприкінці згадаємо, що потім до Манджурії дісталися П. Горовий та І. Смутьський, а Юрій Мова, після років заслання, був приїхав до Києва, де його за німецької окупації зустрічали кількох українців, між ними і Є. Гуменна, як про це вона сама писала (Див. стаття Л. Биковського про Юрія Мову-Глушка в жур. «Нові дні»).

Окремо подаємо текст вироку у Чіті.

П р и с у д

«Ім'ям Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки, Судова колегія Далекосхідного відділу Верховного суду Республіки, в складі голови т. Е. М. Матвєєва, членів — т. Т. Р. Карєлова і Я. Ф. Яковлєва, розглянула у Чіті на відкритім судовім засіданні від 5-го січня до 13-го січня 1924 року, при прокурорі т. С. Стрижевським та захисниках гр. Дистлер, Малих, Сиромятників і Рубінштейн, справу членів української організації на Далекім Сході: Мови-Глушка, Горового та інших; стверджує, що:

Зараз після жовтневої революції українська інтелігенція на Далекім Сході, щоб піддержати контрреволюційні сили стала орієнтуватися у своїй

політичних діяч на Скоропадського і Петлюру, почала організацію українських національних угруповань, Громад (лінейних Рад), спочатку в містах, а потім і на великих залізничних станціях та в селах. Вказані Громади і «лінейні Ради» потім об'єдналися в «Окружні Ради», а останні — в «Обласні Ради».

Згодом, на основі постанов різних З'їздів, всі українські організації об'єдналися в Далеко-Східню Раду, що була вищим українським національним органом, виконний орган якого — Секретаріят — був обраний на з'їзді.

Коли в 1918 році советська влада впала, відбувалася і організація бойової сили білоукраїнських частин у різних містах Далекого Сходу (доручення полковникові Слищенкові формувати українські частини на Далекім Сході, з правом прохання перед російськими властями і представниками чужинських держав, підписане головою Забайкальської Окружної Ради — Козаком).

Крім формування частин війська, Забайкальська Окружна Рада, в особах її уповноваженого для захисту українців Чітинського району, Шведина, та його заступника, підсудного Козака, робить заходи перед отаманом Семеновим про дарування українському населенню культурно-національної автономії.

З тою метою вони подають 20-го січня 1920 року на ім'я отамана Семенова доклад, у якому Шведин і Козак заявляють про можливість організування українського населення шляхом створення українсько-слов'янського братства Сибіру, та — мірою можливості — створення українських військових частин; далі вони заявляють, що Ради, як національні центри на чолі з Національною Українською Радою, визнають Національний Сибірський Уряд і допомагають йому, згідно із взаємною угодою, та що Центральна Українська Рада у відношенні до Російського Національного Уряду Сибіру є на правах автономно-урядуючої одиниці, згідно із своїм статутом і правами, що відповідають автономним козачим установам цього краю.

Отаман Семенов 11-го липня 1920 року задовольнив прохання Чітинської Окружної Ради виданням Українській Раді за Байкалом «Грамоти», в якій він оголошує всім українцям, що заселяють Російську східню окраїну (країну), право на самовизначення на національно-звичайних принципах, та дозволяє розпочати на місцях організацію свого національного управління; отаман Семенов закінчує свою грамоту такими словами:

«Хай пам'ять про те, що вже три роки летиться українська братська кров за нарід, за віру та родинні основи, у боротьбі з насильниками-більшовиками, скріпить вас у виконанні накладених на вас відповідальних завдань».

З одержанням цієї грамоти Шведин дістав від отамана Семенова і грошові засоби для запровадження в життя дарованої автономії і об'єднання українських організацій; для запровадження у життя автономії Шведин робить дорожж до Жарбіну, Владивостоку та інших міст Далекого Сходу.

Після цього, підсудні Горовий, Мова-Глушко та агент отамана Семенова Неділко-Борковський у різні часи виїздили з Владивостоку на ст. Гродеково.

7-го жовтня 1920 року голова Секретаріату Далеко-Східньої Крайової Ради, Мова-Глушко, передає Горовому, як членові Далеко-Східньої Крайової Ради, уповноваження вести переговори з представниками російської влади, маючи за мету взаємну інформацію, вишукування шляхів спільної праці й т. п. Приїхавши на ст. Гродеково 10-го жовтня 1920 року, Мова-Глушко відбуває нараду з замісником отамана усурійського козачого війська, полковником Савицьким, начальником військ оборони, полковником Савельєвим, відомим прихильником контрреволюційного отамана Калмикова, про спільну дальшу боротьбу з владою робітників і селян на Далекому Сході.

Після наради на ст. Гродеково, Горовий, разом із Неділком-Борковським, їде на ст. Даурія, де в той час знаходився отаман Семенов, і передає йому шлян відбудови його влади, що тоді валилася, шляхом організації українського населення Далекого Сходу в групи, що співчуватимуть отаманові Семенову, як лідерові руху. Для запровадження в життя цього плану, Горовий одержав від отамана Семенова грошові засоби — золото та харчі.

Для забезпечення майбутніх правлінь українському населенню Далекого Сходу, отаман Семенов видав 31 жовтня 1920 року Горовому грамоту, в якій, між іншим, говорить: »Я, як головнокомандувач усіма збройними силами — похідний отаман всіх козачих військ Російської східньої країни, заслухав доклад представників ініціативної групи для об'єднання українського населення Далекого Сходу з усурійським, амурським і забайкальським козако-бурятським населенням про організацію Далеко-Східнього селянсько-козачого національного комітету. Беручи до уваги тяжке становище населення, що є результатом відсутности загальноновизнаної авторитетної влади, цим (актом), для погодження моєї програми з програмою ініціативної групи, вважаю потрібним заявити наступне: »Я, як головнокомандувач і об'єднувач антибольшевицького руху на Далеких Сході..., вітаю проект постанови Далеко-Східнього селянського козачого національного комітету..., крім того в цій грамоті говориться про повне право всіх національностей, що живуть на території Далекого Сходу, на культурно-національну територіальну автономію і т. п.

Одержавши грамоту від отамана Семенова та матеріальну піддержку, Горовий почав організувати національні комітети у Владивостоці та Микольсько-Усурійську для дальшої боротьби з робітниками і селянами Далекого Сходу.

Розглядаючи діяльність переданих судові осіб та їх діла, кожного зокрема, ми зробили оцінювання свідчень підсудних і свідків... Судова колегія знаходить доказаним, що:

1) Петро Горовий винуватий у тім, що:

а) У жовтні 1920 року одержав уповноваження від Секретаріату Української Крайової Ради вести переговори з представниками російської влади для одержання піддержки; разом із підсудним Мовою-Глушком брав участь у нараді з полковниками Савицьким і Савельєвим, де вирішувалося питання про дальшу боротьбу з владою робітників і селян;

б) в тім, що Горовий після наради, разом з агентом отамана Семенова Неділко-Борковським, виїхав на станцію Даурію і мав там переговори з отаманом Семеновим про організацію українського населення Далекого Сходу в групи, співчуваючі отаманові Семенову та його рухові; потім одержав від отамана Семенова «грамоту», десять вагонів борошна, 25.000 рублів та золото у виливках, вагою 34 фунт., і 37 золотників*, для організації контрреволюційного руху;

в) в тім, що після приїзду до Владивостоку він, Горовий, щоб реалізувати вищеподані завдання — почав організацію українських національних комітетів у Владивостоці й Микольсько-Усурійську, взяв посаду замісника голови Владивостоцького Національного Комітету; на підставі вище поданого, Горовий є винен у злочині, передбаченім ч. 1, ст. 58 УК (Карного закону, — І. С.).

2) *Мова-Глушко Юрій*, винуватий у тім, що:

а) Як голова Секретаріату Крайової Ради, 7-го жовтня 1920 року дав Горовому уповноваження вести переговори з представниками російської влади про взаємну інформацію для вишукання шляху спільної праці й т. п.;

б) в тім, що разом з Горовим брав участь у нараді в Гродеково, на якій були присутніми полковники Савицький і Савельєв;

в) у тім, що після повернення до Владивостоку Горового, одержав від нього 3.000 руб. на організацію Українського Крайового З'їзду; себто Мова-Глушко є винуватий у злочинах, що передбачені ст. 68 УК.

3) *Козак Василь* є винуватий у тому, що:

а) За його підписом у 1918 році, як голови Забайкальської Окружної Ради, швидко після упадку советської влади було видане уповноваження полковникові Слищенкові формувати українські частини на Далекім Сході;

б) в тім, що брав участь, як замісник уповноваженого Забайкальської Окружної Ради, Шведина, в одержанні «Грамоти» отамана Семенова; себто, Козак винуватий у злочині, передбаченім ст. 68 УК.

4) *Стрельбицький Константин* винуватий у тому, що у своїй діяльності був тісно пов'язаний з Горовим, знав про одержання «Грамоти» отамана Семенова і заховав її; себто, Стрельбицький винуватий у злочині, передбаченім ст. 68 УК.

5) *Геруцький Євдоким, Корсунь Олександр, Пирогів Марко, Никитченко Григор і Черний Іван* винуваті в тім, що Геруцький і Корсунь у Владивостоці, Пирогів, Никитченко і Черний у Микольсько-Усурійську... брали участь в організації Національного Комітету; себто, винуваті в злочині, передбаченім ст. 68 УК.

6) *Кузурман-Яценко Олексій, Левченко Григор і Тишкевич Константин* винуваті в тім, що були членами Забайкальської Окружної Ради, а *Котницький Григор* — її секретарем, брали участь 1918 року в засіданні Ради, де обговорювалися питання про організацію українських загонів; себто, винуваті у злочинах, що передбачені ст. 68 УК.

*) Приблизно, 14 кг, — І. С.

7) **Кисілів Дмитро** винуватий у тому, що як товариш голови Секретаріату Української Крайової Ради знав про контрреволюційну діяльність Горового, про одержання Горовим «Грамоти» отамана Семенова і контрреволюційний виступ в ім'я Української Крайової Ради, чим допомагав злочинній праці Горового; себто, винуватий у злочині, передбаченім ст. 68 УК.

8) Обвинувачення **Горового** у злочині, передбаченім ч. 1, ст. 63 і 58 УК, **Мови-Глушка** — по ст. 58 і 59, **Геруцького** — по ст. 58, 59 і 60, **Стрельбицького** — по ст. 59 і ч. 1, ст. 63, **Пирогова** — по ст. 58, 59 і 60, **Черного** — по ст. 60, **Кисілева** — по ч. 1, ст. 59 і 70, **Корсуня** — по ст. 60, **Козака** — по ч. 1, ст. 58 і 59, **Никитченка** — по ст. 58 і 59, **Кузурмана-Яценка** — по ч. 1, ст. 58 і 59, **Левченка** — по ч. 1, ст. 58, **Котницького** — по ч. 1, ст. 58 і 59, **Тишкевича** — по ч. 1, ст. 58 УК, — на судовім засіданні слідством не підтвердилися.

9) Обвинувачення: **Дубовика** у злочині, передбаченім ст. 58 і 59, **Ничипуренка Дмитра** і **Смульського Івана** — по ст. 63, **Могилицького Григора** — по ст. 59, **Кийовича Василя** — по ст. 59 і 70, **Тимцурака Василя** — по ст. 59, **Булаха Івана** — по ст. 70 та **Никуляка Василя** у злочинах, передбачених ст. 60 УК, рахувати недоказаними.

На підставі цього та керуючись ст. 5, 7, 8, 24 і 25 УК, оголошуємо вирок:

1) **Горового Петра Івановича**, літ 42, без визначених занять, не був суджений, безпартійний — на основі ч. 1, 58 ст. УК засуджується до вищої міри карж — розстрілу, але беручи до уваги його каяття у своїх злочинах перед пролетарським судом — замінюється йому вищу міру кари на 10 років позбавлення свободи, з гострою ізоляцією і конфіскацією його майна, позбавленням прав на 5 років, згідно з ст. 40 УК, з зарахуванням завчасного ув'язнення від 26 листопада 1922 року.

2) **Мову-Глушка Юрія Кузьмича**, літ 40, технік, не судився, безпартійний, — на основі ст. 68 УК засуджується на 5 років позбавлення свободи, із застосуванням амністії від 7 листопада 1922 р.; час кари зменшити наполовину, себто — на 2½ року, з зарахуванням завчасного ув'язнення від 5-го листопада 1922 р., з позбавленням прав на 3 роки.

3) **Козака Василя Степановича**, літ 27, селянин, бухгалтер, не судився, безпартійний, та **Стрельбицького Константина Антоновича**, літ 45, міщанин, не судився, безпартійний, — на основі ст. 68 УК засуджується кожного на 3 роки позбавлення свободи, але з застосуванням амністії від 7 листопада 1922 р.; час кари зменшити наполовину, себто — на 1½ року, з зарахуванням завчасного ув'язнення, **Козакові** від 20 жовтня 1922 р. до 7 квітня 1923 р. і від 5 січня до дня оголошення присуду, а **Стрельбицькому** — від 26 листопада 1922 до 7 серпня 1923 р. і від 5 січня 1924 р. до дня оголошення присуду, з позбавленням прав на 3 роки.

4) **Геруцького Євдокима Григоровича**, літ 55, кол. полковник, не судився, безпартійний, **Корсуна Олександра Олександровича**, літ 43, міщанин, не судився, безпартійний, **Пирогова Марка Лукича**, літ 31, технік, не судився, безпартійний, **Никитченка Григора Харитоновича**, літ 36, селянин, не су-

дився, безпартійний, *Кисілева Дмитра Миклайловича*, літ 44, не судився, безпартійний, *Чорного Івана Ізидоровича*, літ 34, без визначеного зайняття, безпартійний, *Кузурмана-Ященка Олексія Васильовича*, літ 47, селянин, юрист, не судився, безпартійний, *Тишкевича Константина Сельвестровича*, літ 63, дворянин, землемір, не судився, безпартійний, *Котницького Григора Івановича*, судився за дезертирство, землемір, безпартійний, *Левченка Григора Полієктовича*, літ 41, не судився, робітник, безпартійний, — на підставі ст. 68 УК засуджується кожного на 1 рік позбавлення волі, із втратою прав на 2 роки, незастосовуючи до них амністії з 7 листопада 1922 р. звільнити всіх від відбуття кари в частині позбавлення свободи.

5) *Дубовика Антона Семеновича*, літ 24, селянин, студент, не судився, безпартійний, *Ничипуренка Дмитра Харитоновича*, літ 39, міщанин, не судився, безпартійний, *Смульського Івана Федоровича*, літ 46, міщанин, гравер, не судився, безпартійний, *Могилецького Григора Івановича*, літ 43, селянин, не судився, безпартійний, *Кийовича Василя Афанасовича*, літ 32, кооператор, безпартійний, *Тимцурака Василя Олександровича*, літ 34, юрист, судився, безпартійний, *Будзала Івана Евстафійовича*, літ 38, селянин, службовець Нарзв'язі, не судився, безпартійний, *Никуляка Василя Федоровича*, літ 41, бухгалтер, не судився, безпартійний, — рахувати виправданими судом.

Судові витрати покласти на засуджених.

Вирок остаточний, не підлягає жодному оскарженню і вступає в силу негайно.

Підписали:

Голова — *Магвеев* і члени — *Яковлів* і *Карелов*.

Згідно з оригіналом: в. о. тимчасово — *Милайловський*».

*

Зі свого боку зазначимо, що зміщений тут переклад зроблений з копії оригінального «приговору» (вироку). Ця копія була переслана в 1930-их роках до Українського музею в Празі. Її одержання було підтверджене повідомленням Музею, за підписом проф. Д. Антоновича.

Всі підсудні були отримали засвідчені копії вироку в Чіті, між ними й М. Л. Пирогів, що потім виїхав з Далекого Сходу і через Манджурію дістався до Шангаю, де жив аж до загальної евакуації українців (1949 року) з Шангаю до Філіппін. Потім він переїхав в Домініканську Республіку, а тепер є в Америці.

Мова оригінальної копії «приговору» та її переклад не дуже добрі, але ми не мали відваги виправляти самий текст, бо це документ часу.

В. Кийович у своїх спогадах пише, що «фактичний матеріал, який мав бути доказом гріховності українських організацій супроти радянської влади, був дуже слабкий і акт оскарження, щось понад 40 сторін друку, зраджував повну неграмотність його авторів у справі української історії, історії переселення, фактів і шляхів, якими проходила організація українців після революції».

Навіть у поданім вгорі тексті видно поплутані назви українських організацій та інших фактів, не говорячи про документацію.

В. Кийович далі пише так: »Під час процесу наша оборона і ми самі загнали його (автора оскарження, прокурора Стрижевського, — прим. наша) своїми зізнаннями на ховзькі місця, доказали йому повний абсурд оскарження так, що під час розправи він зімлів і кінець суду (три дні) пройшов без оборони і без прокурора. Все ж головним моментом оскарження залишалися — сепаратизм і самостійність...« Автор каже, що він та Ю. Мова остаточно розбили це обвинувачення, бо такого питання до суду не було в українських організаціях.

Це треба розуміти так, що український національний рух на Далекім Сході намагався перш за все використати гасло »самовизначення«, але його керманічі не встигли »ще провести початкової стадії організації, а нас уже розігнали й посадили до в'язниці. Про всі злочини проти держави ми довідались з акту оскарження, який вважаємо актом інсинуації і повного неосвідомлення щодо української справи« (В. Кийович: »Національне відродження Зеленої України«, »Океанічний збірник«, кн. 1, стор. 22-25, 1946, Майнц-Кастель, цик. видання).

На закінчення В. Кийович пише: »Кидаючи обвинувачення сепаратизму і зв'язку з чужими державами, органи ГПУ передбачали логічний розвиток наслідків праці, проведеної на Далекому Сході серед українців...«

Цей вислів правдивий, бо — як це видно з поданих наших матеріалів — розвиток українського життя у рамках Далеко-Східньої Республіки, згідно з її конституцією, забезпечував українцям значні перспективи і, можливо, навіть перебрання повної контролі політичного та економічного життя Приморщини в першу чергу, а в другу й Амурщини, стислише — Зейсько-Вуреїнської долини, де були головні скупчення українського населення.

Український сепаратизм органи ДПУ розглядали, головно, не в долі території Далекого Сходу, а в тім факті, що українці Зеленої України, як і Сибіру, були лояльні до своєї батьківщини України, де посилали своїх дітей і самі їхали брати участь в українському війську, щоб захищати Україну та піддержувати Українську Центральну Раду, український уряд тих часів. Свідчень про те є багато — у телеграмах, у висланні делегатів, в листуванні та постановках українських з'їзтів і організацій. Вони свідчать про те, що українці Далекого Сходу хотіли бачити Україну незалежною, суверенною державою.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аніканов, Р. Національно-культурне будівництво в українських районах Далекого Сходу, »Червоний Шлях«, Харків, 1932 р., чч. 9-10, стор. 74-79.
2. Л. Биковський. Ю. К. Мова-Глушко, »Нові Дні«, вересень, 1952 р. стор. 22-24.
3. П. Зелений. Петро Іванович Горовий. Нью-Йорк, 1950 р.

4. Календар «Нова Україна» на 1921 р., Владивосток. Стаття: «Українство на Далекому Сході», М. Л-ко, стор. 126-149.
5. Кляук, А. Коротка Історія України, вид. «Укр. Маньджурської Ради», Харбін, 1919 р., стор. 129-131.
6. Кляук, А. Статті в «Шляху», Зальцбург, ч. 15, 1920 р. та «Літопис», ч. 9, Берлін, 1924 р.
7. «Маньджурський Вістник», Харбін, 1932-1937 рр., ред. І. Світ.
8. Несторович, В. «Мої зустрічі і розмови з Ю. Мова-Глушко», «Український Прометей», 6 листопада, 1952 р., Дітройт.
9. Пирогів М. Л. Спогади про Читинський Процес, рукопис, Шангаї, 1949 р.
10. Постанови 3. Сесії Українського Далеко-Східнього Секретаріату, Владивосток, 1920 р.
11. Труды Першого Спільного Українського З'їзду... з дня 11 по 14 червня, року 1917. Миколайськ-Усурийський, 1917 р., 38 стор.
12. Часописи: «Українець на Зеленим Клині», 1917-1919, 1920 рр.; «Щире Слово», щоденник, 1919 р.; «Засів» 1917-18 рр. та інші.
13. Світ, І. «Зелена Україна, Нью-Йорк, 1949 р.
14. Світ, І. «Український Далекий Схід», передмова В. Кийовича, (друге видання, перше було в Харбіні). Вид. Інституту Океанічної України, 1944 р.
15. Світ, І. «Читинський процес над українцями». Доповідь на засіданні Істор. секції Укр. Наукового З'їзду в Нью-Йорку, в Колумбійському Університеті, 27 грудня, 1954 р.
16. Яхно, Павло. «Читинський процес», 9 розділів в час. «Маньджурський Вістник», чч. 120-130, 1935-1938 рр.
17. Баклашин П. «Фінал в Китає», два томи, Париж—Нью-Йорк, 1958-60 рр.
18. Болдырев В. В. «Директория, Колчак и интервенты», Ново-Сибірськ, 1925 р.
19. Великовський М. и Левин П. «Национальный Вопрос», Хрестоматия, Москва, 1923 р.
20. «Дальневосточный Путь», щоденник, Чіта, січень, 1924 р.
21. Дрabbіка Е. «Национальный и колониальный вопрос в Царской России», изд. Комакадемии, 1930 р.
22. Гинс Г. И., проф. «Сибирь, Союзники и Колчак», два томи, Пекін, 1924 р.
23. «Октябрьская революция и гражданская война на Дальнем Востоке», Хроника Событий 1917-1922 г.г. Москва-Хабаровск, 1933 р.
24. Парфенов, П. С., «Борьба за Дальний Восток», (1920-1922), Ленинград, 1928 р.
25. Часописи видавані в Маньджурії та Владивостоці в 1917-1922 рр., зокрема «Вестник Маньджурії» — Харбін, «Далекая Окраина» — Владивосток, «Воля» — Владивосток та ін.
26. Шуляцкий, В., за його редакцією, «Борьба за Дальний Восток», Чита, 1922.
27. Агалаков, В. Т. «Из истории строительства Советской власти в Восточной Сибири», 1919-1921 г.г., Иркутск, 1958 р.
28. Graves, W. S. "America's Siberian Adventure", 1918-1920. New York, 1931.
29. Hodges, Ph. Major, BRITMIS, London, 1931.
30. Norton, H. K. "The Far Eastern Republic of Siberia", London, 1923.
31. Manning, C. A. "The Siberian Fiasco", New York, 1952.
32. Manning, C. A. "XXth Century's Ukraine", New York, 1954.
33. Stewart George. "The White Armies of Russia", New York, 1933.
34. Sweet, John V. "The Trial in Tchita", Ukrainian Quarterly, New York, 1955.
35. "A Short Outline of the History of the Far Eastern Republic", Washington, 1922. 69 pp.

